

A TÉRKÉPTÖRTÉNET TÖRTÉNETÉNEK KEZDETEI: GOTTSCHLING, GREGORII ÉS HAUBER

The beginnings of the history of map history: Gottschling, Gregorii and Hauber

Török Zsolt Győző

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Térképtudományi és Geoinformatikai Intézet,
zoltorok@map.elte.hu

Összefoglalás

A tanulmány a 18. század elején megjelent, első térképtörténeti művekre hívja fel a figyelmet. A német Gottschling (1711), Gregotii (1713) és Hauber (1724) műveit a szakirodalom csak említi, de a publikációk elemzése és elméleti jelentőségének bemutatása elmaradt. Tanulmányunkban a térképtudomány elméletének kialakulása szempontjából fontos, átmeneti időszakban keletkezett, történeti szempontú kísérletek tartalmát elemezzük. Kimutatjuk, hogy mindhárom mű a földrajzi térképészeti mód áttekintése, amelyekben a térképtörténeti tárgyalás a kortárs német atlaszok és térképek bemutatásával a jelenig terjed. A szerzők különböző színvonalú és szaktartalmú „kísérleteinek” célja a nyomtatott térképek használatának elősegítése, főként a történelmi és földrajzi oktatásban. Hauber térképtörténeti vázlatát a rendszeresség és a mintaként bemutatott anyag gazdagsága miatt ismeri el a földrajzi irodalom, valószínűleg tanítványa, Büsching hatására. A 19. században megjelenő kartográfia fogalomban a valójában különböző térképezési módokat a történeti szemlélet kapcsolja elméletileg is össze, éppen száz évvel ezelőtt létrehozva Eckert térképtudományát (Kartenwissenschaft, 1921).

Kulcsszavak: térképtörténet, felvilágosodás, földrajz, térképhasználat, Hauber.

Abstract

The paper draws attention to the first published works on map history in the early 18th century. The books of the German Lutheran scholar, Gottschling (1711), Gregotii (1713) and Hauber (1724) are only mentioned in the literature, but the analysis of their publications and their theoretical significance are not presented. In our study, we will overview the content of these early 'experiments', which were written in a transitional period and are important for the development of the theory of cartography. We show that all three works are about of the mode geographic mapping, and the discussion of map history extends to the present to include contemporary, German atlases and maps. The authors' works, although with of varying quality and subject matter, aim to promote the use of printed maps, especially in historical and geographical education. Hauber's outline of the history of cartography is recognised in the geographical literature, probably under the influence of his student, Büsching, for its systematic approach and the richness of the material presented as a model. It is precisely that historical approach that theoretically links the different mapping modes in the unifying concept of 'cartography', emerging in the 19th century. This historical tradition gave rise to Eckert's map science (Kartenwissenschaft, 1921) exactly one century ago.

Keywords: map history, Enlightenment, geography, map use, Hauber.

Bevezetés: térképtörténet a kartográfia történetben

1995-ben, csaknem negyedszázada jelent meg a magyar térképészeti szakirodalomban máig egyedülálló összefoglalás, a térképészet tudományának kialakulásának történetét összefoglalóan, ugyanakkor több szempontból is bemutató *Kartográfia történet* című szakönyvünk (KLINGHAMMER-PÁPAY-TÖRÖK, 1995). Számomra nagy megtiszteltetés volt, hogy a Klinghammer István és Pápay Gyula professzorok – akiket tudományos pályámon máig tanárainak és mestereimnek tekintek – lehetőséget adtak akkor számomra, hogy a kötet megírásában és szerkesztésében fiatal kutatóként részt vehessek. Azonban minden más tudományos írásműhöz hasonlóan erre a kartográfia történeti áttekintésre is igaz, hogy annak ellenére, hogy a nagyrészt azonos elméleti kartográfiai szempontok hangsúlyozottan érvényesültek, a kötet három része különbözőképpen mutatja be a térkép-tudomány formálódásának, a könyvben „fejlődésének” történetét. Ugyancsak nyilvánvaló, hogy terjedelmi okokból sem férhetett bele minden ebbe az egyetlen kötetbe. A térképek vagy készítőik fontosságát azok a szempontok határozták meg, amelyek a tárgyalás vezérfonalát adták az egyes részekben. Így azután más szempontból fontos és jelentős térképészeti alkotók vagy alkotások sem szerepeltek könyvünkben olyan részletességgel, amely indokolt lehetne. Ennek a „szöveggeneralizálási” folyamatnak egy példája a térképtörténet történetének tárgyalása. A multilineáris fázismodellben a kartográfia rész tudománnyá válásának szakaszában, a németországi fejlemények kapcsán Pápay felsorolja a 18. század elején megjelent, úttörő térképtörténeti publikációkat, amelyek a térképkészítés gyakorlati, módszertani kérdései helyett a kartográfiai tárgyszféra sajátos visszatükröződéseként jöttek létre. Ezeket a műveket azért is érdemes jobban megismernünk, mert a térkép-tudomány ismeretrendszerének kialakulásában fontos szerepet játszó metaszféra jelentőségén túl magának a fogalomnak a jobb megértését segítik. A „Kartográfia történet” térképész mesterszakos tárgy oktatójaként két évtizedes tapasztalatom szerint ugyanis a könyv második részének módszertani megjegyzéseinél – „*A kartográfia általános szerkezete*” című magyarázó ábra ellenére (34. o.) – éppen a *metaszféra* értelmezése, valamint a metaszféra és elméleti kartográfia különbségének megértése okozza a legnagyobb nehézséget. A 18. század elején megjelent három térképtörténeti áttekintés kapcsán, utalva még a földgömbökkel használatát tárgyaló művekre, Pápay hozzáteszi: „*Ez a kartográfia metaszférájának sajátos, de igen szerény fejlődési vonala volt.*” (83. o.) A fenti kijelentés első felével egyetértek. Amint azonban a következőkben Gottschling, Gregori és főként Hauber korai, és a hazai szakirodalomban eddig csak említett térképtörténeti munkáinak első ismertetésével bizonyítani szeretném, a térkép-tudomány kialakulása szempontjából ez a fejlődési vonal *nem* „igen szerény”, hanem elméleti szerepe miatt éppenséggel kiemelkedően fontos.

A 18. század első évtizedeiben, pontosabban 1711 és 1724 között, tehát viszonylag rövid idő alatt, gyors egymásutánban jelentek meg német nyelven azok a könyvek, amelyeket a térképtörténet első összefoglalásaiként említ a nemzetközi szakirodalom (Harley, 1987, Scharfe, 1997). Nincs lehetőségünk arra, hogy a korabeli térképészet viszonyait részletesen bemutassuk, az áttekintő ismertetést pedig az olvasó megtalálja a Kartográfia történetben. Mindössze azt a körülményt emeljük ki itt, hogy egységes Németország ebben az időszakban még nem létezik, helyette néhány nagyobb és számos kisebb területi egységből álló, de kulturálisan összefüggő alakulat. Ez részben magyarázza a következőkben tárgyalandó szerzők eltérő hátterét, különböző szempontjait és ellentéteit is.

A másik megjegyzés, hogy a kartográfia történeti tárgyalás a katonai szempontból fontos *topográfiai* térképezés szerepét emeli ki, éppen ezért csak említi a kialakulás szem-

pontjából fontos fejleményeket, amelyek inkább a történelem és földrajz tudományának keretében belül zajlanak. Ennek következményeként könyvünkben a kisméretarányú, vagyis *földrajzi* térképezés szinte alig szerepel, miközben a 17-18. század az atlaszkiadás aranykoraként ismert. Az Ortelius és Mercator kozmográfiai programjának legsikeresebb részeként, hatalmas üzleti sikert hoz a térképes könyv, a modern atlasz kiadói kezdetben németalföldi vállalkozások voltak, azonban a felvilágosodás korának tudományos fejlődésével a francia kiadók veszik át a vezető szerepet. A 18. század elején a növekvő térképigény Johann Baptist Homann officinájával 1702-ben megteremti a német kereskedelmi atlaszkiadót, akit hamarosan követ korábbi tanítvány Georg Mattheus Seutter vállalkozása Augsburgban. Ennek a váltásnak azért van nagy szerepe, mert a korai térképtörténeti művek elsősorban az ezekben az atlaszokban megjelenő, nyomtatott, földrajzi térképek rendszerezését kívánják adni. Egyrészt ugyanis ezek azok a térképlapok, amelyek a nagyközönség számára elérhetőek, így főként ezek alkotják a könyvtárakban található térképanyagot. A régebbi térképek esetében pedig a könyvtáblák által megőrzött atlaszlapok túlélése magyarázza, miért ezeket ismerik és használják alapanyagként a szerzők a nyomtatott térképek tömegesebb megjelenését is hozó atlaszkiadásban. Ortelius 1570-ben atlaszában felsorolja térképei forrásait, de már ebben a listában is dominálnak a korai regionális térképek nagyobb példányszámú, új kiadásai. A korai térképtörténeti művek anyagát tehát elsősorban a holland és francia atlaszkiadók termékei, és az azokkal piaci versenyben álló német mappák alkotják.

Ugyancsak szembevetendő, hogy mindhárom korai térképtörténeti összefoglalás szerzője protestáns lelkész, mindhárman egyetemet végzett, tanult teológusok, akik a reformáció hagyományait részben folytatva, részben továbbfejlesztve maguk is érintettek a földrajz *oktatásában*. Mivel a 16. századi kozmográfiai hagyomány még nagyon is elevenen él, a földrajz szóban és képen történő földleírás. Utóbbi matematikai és csillagászati alapjai ugyanúgy részét képezik az oktatásnak, mint a témakörökhöz kapcsolódó térképszerkesztés vagy az új nevelési elvek nyomán megjelenő oktatás.

Gottschling "kísérlete" (1711)

Caspar Gottschling (1679–1739) lutheránus lelkész fiaként született, majd egyetemi tanulmányait Wittenbergben kezdte meg, ahol teológia és filozófia mellett történelmet és orvosi tanulmányokat folytatott. Azonban amikor Halleben létrejött egy új egyetem, ahol a latin mellett modern nyelveket, angol, franciát, spanyolt tanult. Végül azonban Lipcsében szerzte magiszteri fokozatát. Szerteágazó érdeklődése és figyelemreméltó műveltsége képessé tette arra, hogy igen különböző területekkel foglalkozzon, mint a heraldika vagy az önismeret fontossága. 1705-ben a brandenburgi lovagi iskola igazgatójává nevezték ki, azonban a tevékenységét ért támadások miatt három év után távozott, majd Halleben tartott sikeres egyetemi előadásokat. 1710-ben azonban mégis inkább a Neustadtban (Brandenburg an der Havel) létesített líceum igazgatását vállalta el, s mivel elégedetlen volt az ottani oktatással jelentős reformokat hajtott végre. Ennek részeként számos iskolai használatra készült, földrajzi tárgyú munkát adott ki, de publikációs tevékenységének hatása messze túlterjedt a brandenburgi régió. Munkájának eredményeként a jóhírű líceumba távoli német tartományokból is egyre többen érkeztek.

Gottschling a brandenburgi líceum rektoraként adta ki 1711-ben a kisméretű, tizenkettő formátumú, 135 oldalas könyvecskét. A magdeburgi Halle-ben nyomtatott mű lejjén a mitológiai Atlasz ábrázolása a geográfia szimbóluma. A kis rézmetszet művészi

értékét nem firtatva megállapíthatjuk, úgy tűnik, hogy a szerző nem ismerte pontosan a földrajzi atlasz elnevezésének okát. Hiszen Mercator éppen azt hangsúlyozta, hogy kozmográfiájának – és benne térképgyűjteményének – névadója *nem* a mitológiából ismert, eget a vállán tartó titán, hanem az eget és földet mérő, kozmográfus Atlasz.

A könyvecske kísérlet (*Versuch*), így nyugodtan mondhatjuk, hogy Gottschling a hét fejezetben csakugyan igyekszik a térképek történetét is áttekinteni. Az első fejezet a térképek általános fontosságát hangsúlyozza a földrajzban a történelem kapcsán, és felhívja a figyelmet az egyszerre matematikai és történeti módszerre. A térkép meghatározása a harmadik pontban nem bonyolítja túl a dolgot. Gottschling szerint a térképek (*Land-Charten*) „nem mások, mint nagy táblák papíron, amelyeken vagy az egész földfelszín vagy országok, királyságok, tengerek, tavak, erdők, azok városai, földjei és falvai a földrajzi szélesség és hosszúság szerint láthatóak”. Majd a 17. századi földrajzi beosztás szerint ezek általános és különös térképekre bontja idézve Varenius és a francia de la Croix véleményét, és hivatkozva a német Sturm professzor és *Melissantes* hasonló megközelítésére. A következő fejezet a térképek eredetét foglalkozik, ahol Varenius mellett Cellarius könyve alapján az ókori térkép és glóbuskészítőket említi, elsőként Anaximandroszt, majd Hipparkhoszt. Nem marad ki természetesen Ptolemaiosz és a római szerzők kapcsán hosszabban ír a *Tabula Peutingeriana*-ról, hiszen ennek megtalálóját (Konrad Celtes), későbbi tulajdonosát (Konrad Peutinger) majd az első nyomtatott kiadás kapcsán (Marcus Welser) a *német* vonatkozásokat emelheti ki.

Ez már átvezet a harmadik fejezetbe, ahol a németek által készített térképeket tekintik át a szerző. előrebocsátva megállapítja, hogy aligha van olyan európai ország, amelyről nem készült térkép, ha ezek nem is mindegyikét ismerjük. Példaként Svéd-, Lengyel- és Magyarország kevéssé ismert térképeit említi. Mivel szerinte a korban öt nemzet jeleskedik a térképek készítésében, a következőkben ez a szempont adja a tárgyalás fonalát. Elsőként a német nemzetnek adja a megtiszteltetést, és rögvest el is kezdi a sorolást Abraham Ortelius-szal, aki ugyan Antwerpenben született, de Augsburgban hunyt el, majd felsorolja az ismert német térképkészítőket Homann és Hübner atlaszaig bezárólag. A következő fejezetben a holland térképkészítők sorát Mercator nyitja, akinek csak halála után teljessé vált atlaszával címével kapcsolatosan lábjegyzetben (41. o) Gottschling az elnevezés helyes magyarázatát adja. Ezután a francia, valamint az olasz és angol szerzők és műveik felsorolása következik. Az itáliaiak közül a velencei Coronelli páter jó térképeit emeli ki, de a lábjegyzetben a művei között megemlíti a didaktikus szándékkal, tankönyvként összeállított *Epitome Cosmographica*-t is. A könyvecske legnagyobb szakmai baklövését ezután az angol szerzőként említett, nevezetes „*Is Humble*” jelenti, akiről ráadásul Gottschling még megjegyzi, hogy térképei ritkák és maga is csak egy Bréma-térképet látott tőle...

A szerző ezután minden térképtípusra vonatkozóan útbaigazítást, vásárlási tanácsot ad, amikor felsorolja a legjobb munkákat. Hangsúlyozza, hogy személyes véleményt mond, és aki nem hisz neki, annak azt tanácsolja, hogy vizsgálja meg maga a dolgot (68. o.). Magyarországra vonatkozóan de Witt térképét említi – ami közvetetten a térképlap ismertségét és elterjedtségét mutatja –, és nem kevésbé Homann *Regnum Hungariae*-jét ajánlja. Az utolsó, hetedik fejezet azokat a térképeket sorolja fel, amelyek a földrajz tanulmányozásához szükségesek. Előbb egy húsz térképből álló listát közöl, amelyek Hübner ajánl, majd a saját, huszonegy térképből álló válogatását mutatja be, de ismerteti a hübneri rendszer szerint a Homann-cég által 1710-ben kiadott *Atlas Scholasticus* tartalmát is. Az utolsó pontokban különösen figyelemreméltó a térképek színezésével kapcsolatos módszertani megjegyzések, illetve a térképek névrajzi hibáira való figyelmeztetése.

Gregorii “különös gondolatai” (1713)

A Gottschling művében gyakorta idézett *Melissantes* valójában Johann Gottfried Gregorii (1685–1770) álneve volt, aki nemcsak termékeny szerző, hanem térképek szerkesztőjeként is működött. Gregorii szintén evangélikus lelkészcsaládból származott, azonban szüleit korán elveszítette. Tehetséges diákként azonban lehetősége nyílt a tanulásra 1703-tól a jénai egyetemet látogatta, majd két év múlva Erfurtban szerezte meg a magiszteri címet. Az ifjú teológus házitanító a thüringiai Arnstadtban telepedett le, ahol feleségül vette a városi tanács tagjának tizenöt éves lányát. A szorgalmas és ambiciózus Gregorii már huszonhárom éves korában publikálta első földrajzi tárgyú művét, majd 1711-ben kiadta Thüringia egyfajta útikalauzát, benne a látnivalók között a nevezetes könyvtárak bemutatásával. 1713 után kapcsolatba lépett a kor neves térképkiadóival, a Homann és Weigel kiadókkal. 1716–19 a frankfurti Jung kiadónál jelent meg a francia Alain Manesson Mallett nagy világleírásának Gregorii-féle átdolgozása. Gregorii több évtizedes tudományos működése olyan sokrétű, hogy itt meg sem kíséreljük áttekintését, hanem csak a szempontunkból fontos térképtörténeti művével foglalkozunk.

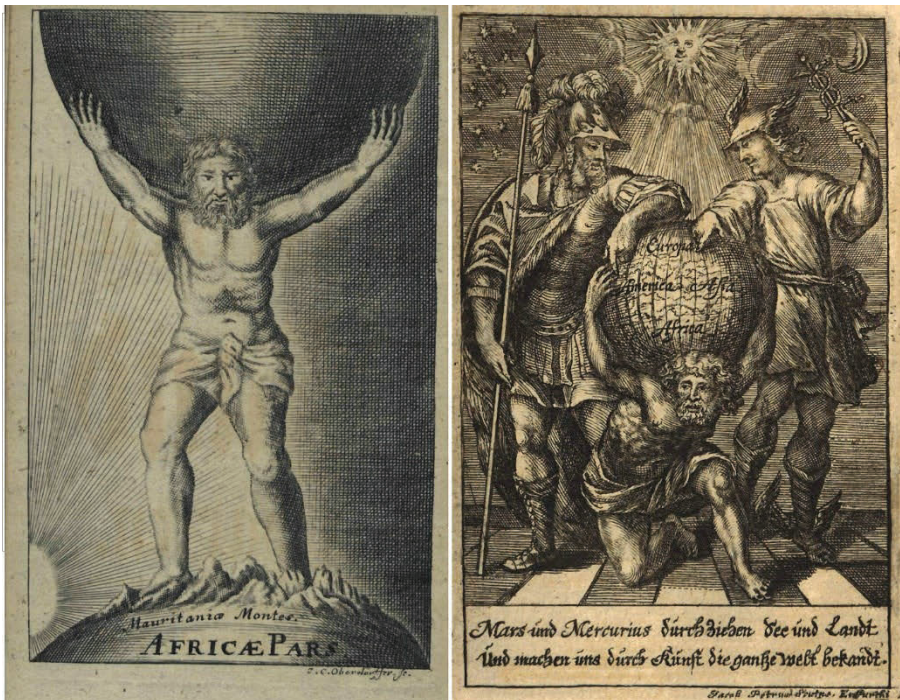

1. ábra Johann Gottfried Gregorii (*Melissantes*)

Az 1713-ban Frankfurtban megjelent, barokkosan hosszú címmel ellátott, negyedréti alakú kötet nemcsak méretében mutatott túl a szerény kezdeteken: Gregorii művének ötvennyolc fejezete 554 oldal terjedelmű volt, amit tartalomjegyzék és tárgymutató egészít ki. Azonban nemcsak ezzel szárnyalta túl elődjét, hanem a tárgyalás módszerében és anyagában, azaz a szöveg minőségében is. Ezt a különbséget jól példázza a könyv elején található rézmetszetes tábla kivitele, amely azonban egyben azt is mutatja, hogy Gottschling *Melissantesre* való, gyakori hivatkozásait utóbbi felszólításnak érezte. Mivel elődjének művével bizonyára nem volt elégedett, a tárgy igazi szakértőjeként megcsillogtathatta barokkosan szerzteágazó és részletes, valóban lenyűgöző tudását. Gregorii könyvének előzéklapján egy inkább elfogadható kivitelű, térdelő Atlasz szerepel, vállán a földgolyóval, amelyre az ismert földrészek nevét (*Europa, Asia, Africa, America*) is felírta a művésznek

aligha nevezhető metsző (akinek alakjai furcsa anatómiai sajátosságokat mutatnak). A kissé kicsavarodott vállú Atlasz mellett másik két, álló alak tűnik fel. Amint a kép alatti szövegből is egyértelmű, ezek Mars és Mercurius istenek szimbolikus ábrázolásai a korabeli földrajz hasznosságának két fő területére, a hadviselésre és a kereskedelemre utaltak.

A könyv előszavában Gregorii a történelem szemének nevezi a földrajzot – utalva Ortelius atlaszána előszavára – amely a teremtett világ színpadát tárja a szemlélő elé. Miután saját tudományos működését az olvasó figyelmébe ajánlja, kijelenti, hogy olyan hasznos könyvet kívánt írni, amely az olvasót a térképek világában eligazítja. Itt egy érdekes bekezdést szúr be: „A tiszta metszés, a szép papír, a csinos festés vagy díszítés a jó színekkel, a sok alak a posztamenseken vagy a híres művészek neve önmagukban még elegendőek, még kevésbé adhatunk hitelt a szokásos szavaknak, mint Tabula novissima, accuratissima, pae caeteris exactissima stb. és ezekből a legpontosabbnak ítéltjük, ilyen kevésbé ítéltünk meg a díszes és szép vörös betűs címből egy könyvet.” A szerző kritikája világos utalás a kereskedelmi térképészet termékeivel kapcsolatos óvatosságra, amiből persze egyenesen következik, hogy a szakértő geográfus tanácsára érdemes hagyatkozni.

2. ábra Gottschling (1711) (balra) és Gregorii (1713) könyvének elején található, eltérő Atlasz-ábrázolások

A könyv első fejezete a térkép nevével tényleg az elején, Ádámmal, az első emberrel és a névadás fontosságával kezdődik. A térképek, mondja Gregorii, nem mások, mint a bűnbeesés utáni emberiség nyomorúságának tanúi, „máskülönben művészi és szabályos matematikai vázlatok vagy elképzelések vagy a víz övezte földgolyóbsírról, vagy egyik vagy másik földről, amelyek ezek városait, birtokait, kastélyait, hegyeit, erődítéseit, hágóit, er-

deit, folyóit, tavait, mocsarait és határait hosszúság és szélesség szerint ábrázolják”. (2. o.) A következőkben a német térkép (*Land-Charte*) szóösszetétel magyarázatát, valamint a térkép különböző nyelvekben előforduló névváltozatainak ismertetését találjuk. A második fejezet a térkép alakját és kinézetét tárgyalja, elsősorban a rézlemezről nyomtatott térképét, hiszen a korban főként ezekkel találkozhatott a vásárló.

A harmadik fejezetben kezdődik az ókori térképek ismertetése, természetesen a kezdetektől, azaz kitalálásuktól, amely az Édenkert kényszerű elhagyása, majd az Özönvíz után a földet benépesítő emberiség földrajzi tudásával kezdődik. A zsidó, majd a görög és római szövegekben található, töredékes utalások alapján Gregorii itt főleg a földrajzi szerzők esetleges térképeire vonatkozóan ad áttekintés. A negyedik fejezet már jóval terjedelmesebb, hiszen ebben azokat a földrajzi szerzőket és rézmetszőket sorolja fel, akik térképeket készítettek. Az ókori szerzők tárgyalása messze felülmúlja Gottschling színvonalát: például Gregorii a rejtélyes ötödik századi alexandriai szerző, *Agathodaimon* kapcsán a Vatikáni Könyvtárban található térképet említi, amelyet nem tart eredetinek. A fejezet a középkori térképekre is utal (a 8. szakaszban), előrebocsátva, hogy erről a korról, amely a népek vándorlásának (*migrationes gentium*) időszaka, kevés ismerettel rendelkezik a tudósok. Ennek kapcsán Valentin Ernst Löscher lutheránus egyházi vezető történelmi térképeit említi, ami világossá teszi, hogy a régi térkép és történelmi térkép fogalmak nála még nem váltak el.

A terjedelmes fejezet (21–88. oldal) a következőkben a német és holland térképészeket ismerteti, és ebben válik nyilvánvalóvá Gregorii hatalmas tudásanyaga. Míg az előd Gottschling a német térképészet első képviselőjeként a németalföldi Abraham Ortelius említi, addig a tárgyalás itt elsőként a tübingeni „matematikus”, Johannes Stöffler bemutatásával kezdődik (10. §), azaz időben a 16. század elejére megy vissza. Még nyilvánvalóbbá válik a fölény a tanítvány, Sebastian Münster és munkásságának részletes ismertetésével (11. §), amelyben nemcsak a Kozmográfia (1544) kiadástörténetét foglalja össze a szerző, de felsorolja a Münster-féle földleíró vállalkozás legfontosabb támogatóit is. Érdekesség még, hogy a Gregorii által megadott születési évszám (1489) a mai kutatások fényében is helyes – és ugyancsak helyesen állítja, hogy „*a német Sztrabón és Isdrás*” a pestisjárványban hunyt el 1552-ben Bázelen. Természetesen nem marad ki Ortelius sem, akit azért tekint németnek a szerző, mivel Augsburgban fogant! A kortárs német kiadók közül természetesen a nürnbergi Homann és atlaszainak bemutatása kap hangsúlyt, ahogyan kiemelten tárgyalja a Johann Hübner, 18 térképlapból álló *Atlas Scholasticus*-t is (A merseburgi gimnázium rektorának a földrajz oktatását segítő térképei Homann kiadásában jelentek meg, a szerző 1710-ben egy 24 oldalas ismertetőt is kiadott Lipcsében.). A németalföldi térképészek felsorolása Gerard Mercatorral kezdődik, akinek tevékenységét részletesen bemutatja, majd végül atlaszának kiadásával kapcsolatosan világosan megmagyarázza, miért a mauritániai király a térképgyűjtemény névadója. A németalföldi atlaszkiadók közül különösen a kortárs Witt-kiadót emeli ki, akiknek 360 térképét említi, mel lékeli az ifjabbik Witt 1706-os atlaszában a térképek teljes listáját és megemlíti, hogy az idősebb Witt 124 térképet és 27 tengeri térképet adott ki.

A francia térképészekről szóló fejezet hasonlóan részletes és kiterjedt. Orontius Fine szív alakú világtérképe (1531) kapcsán megemlíti, hogy ennek egy kiadását Apianus is megjelentette. Hubert Jaillot térképei kapcsán érdekes megjegyzéseket tesz, mert a térképek metszését ugyan a németalföldiekével azonos színvonalúnak tartja, de azok színezését és a pontosságát bírálja. Az itáliai szerzők ismertetését Magini nyitja, de a legnagyobb terjedelemben a 10. számú, a velencei minorita szerzetes és kozmográfus, Vincenzo Coronelli munkáit tárgyalja. Megemlíti, hogy a világhírű tudós atlaszának térképei olasz

nyelvűek, de az egész világ leírását nyújtják, ezért reméli, hogy mihamarabb németre is lefordítják őket.

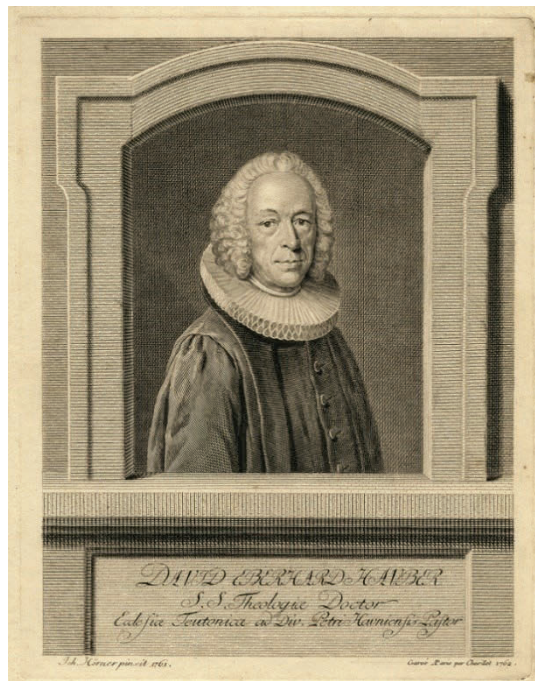
Ahogy az itáliaiakat a művészetekre hajlamosnak festi le, az angol szerzők humorát és gyakorlatiaságát említi, akiknek sorát Christopher Saxton. Ötödikként ő is megemlíti a híres londoni geográfus, „*Is Humble*” nevét, akit nagy utazónak tart, mivel skóciai térképei mellett számos további országról is tudósít térképeivel (118. o.).

A nyolcadik fejezet azokat a földrajzi szerzőket tekinti át, akik „vagy térképeket illusztráltak, vagy írtak róluk”. A felsorolás Mózessel indul, majd a föníciai, görög és római szerzőkön eljutunk a középkorig, amelyről ő is sajnálattal állapítja meg, hogy az 5–11. századból igen kevés szerzőről van tudomása (61. §). Azonban megemlíti az arab Abu’l Fida és Al-Idriszi geográfiait mielőtt Sacroboscoval visszatérne az európai tudósok sorolásához (66. §). A fejezet végén saját elődeit, Christian Hübnert, majd utolsó előttiként Caspar Gottschlinget és úttörő térképtörténeti áttekintését méltatja. Az utolsó szerző az eisenachi rektor és történész, pedagógus és akadémikus, Christian Juncker, akinek 1712-ben a középkori földrajz tanulmányozását segítő bevezetése jelent meg.

A következő fejezetekben ugyan említi történeti példákat is a szerző, de inkább a térképek számos használatáról ad áttekintést, majd pedig azt mutatja meg, milyen előnyei vannak az újabb térképeknek a régiakkal szemben. Münster 1530-ban megjelent leírását Nicolaus Cusanus Európa-térképéről tartja a később fametszetben megjelent, de szabálytalan térképeinek forrásaként jelöli meg. Ezután a korabeli, legújabb térképek előnyeit sorolja fel: a szép metszést, a nagyobb pontosságot, a jelek olvashatóságát és a színezést, amely lehetővé teszi, hogy gyors és olcsó légiutazást (*Luft-Reise*) tegyünk a föld felett és az egész világot megismerjük (247. o.). A tizedik fejezet végképp eltávolodik a történeti tárgyalástól, mert ebben a térképek javításának lehetőségéről olvashatunk. A pontosságot a földrajzi szélesség és hosszúság mérése növeli, de Gregorii javaslatokat tesz a térképi jelek következetes alkalmazására, illetve a következő fejezetben a színezésre is. A XIII. fejezet a térképek vásárlásához, majd a gyűjtemény helyes csoportosításához ad tanácsokat, végül összefoglalja, a kezdő geográfus számára mely lapok beszerzése szükséges. Meglepő módon ezután a legfontosabb városok koordinátáinak felsorolását adja (Buda/ Ofen nem szerepel a listában, de – több magyarországi város mellett – Pressburg felső-Magyarországi fővárosként igen (316. o.)). A világtérkép (*Universal-Charte*) tartalmi elemeinek hosszas ismertetése után, az Európa-térképet mutatja be, majd egy regionális, országok szerinti tárgyalásra tér át a korban *Special-Charten* néven ismert, részletes térképeknél. A XIX. fejezettől (Portugália) a XLVII. fejezetig (Görögország) sorolja az európai országok és országrészek térképeit, majd áttér Ázsia, Africa és Amerika részletes térképeire, és még az északi és a déli sarkvidékek térképeit is tárgyalja, de Witt és Blaeu arktikus mappáit említve (552. o.) amelyek ma is a gyűjtők kedvencei. Könyve zárszavában a szerző megállapítja, hogy a földrajzi térképek könyvtárában akkora a választék, hogy élethosszig tarthat a velük való foglalatosság. Bár egyetlen térképgyűjtemény sem lehet teljes, az épületekhez hasonlóan azt is mindig jobbítani, szebbíteni és javítani kell...

Hauber “kísérletének” vázlata (1724)

Eberhard David Hauber (1695–1765) evangélikus lelkészcsalád tizedik gyermekeként született württembergi Hohenhaslachban. Matematikát és természettudományokat tanult a tübingeni, majd az altdorfi egyetemeken. Tanulmányai után egy ideig apja mellett lelkészkedett, majd Stuttgartban szolgált, ahol 1724-ben gimnázium matematikatanárává nevezték ki. Innen Stadthagenbe került az evangélikus egyház vezetőjeként a pietizmust és a korai felvilágosodás nézeteit képviselte, ami nem mondott ellent annak, hogy ördögűzéssel is foglalkozott, miközben árvaházat és leányiskolát is alapított. Sokrétű munkásságában a földrajzi és teológiai tárgyú munkái mellett nevezetes a boszorkányhit ellen íródott három kötetes munkája. Legnevesebb itteni tanítványa Anton Friedrich Büsching (1724-1793) teológus és geográfus. Hauber 1746-ban Koppenhágába költözött, ahol német lelkészként működött és gazdag könyvtára szellemi központként szolgált.

3. ábra Eberhard David Hauber

Hauber 1724-ben megjelent könyve nehezen hasonlítható az évtizeddel korábban megjelent úttörő munkákhoz. Egyrészt ugyanis „*A földképek átfogó történetének kísérlete...*” címmel, 188 negyedről oldalon megjelent kötet – terjedelme ellenére – nem befejezett mű, hanem annak csupán *vázlata* (HAUBER, 1724). Azonban a végleges változat sohasem készült el, elemzésünkhöz tehát ezzel kell megelégednünk. Bizonyos szempontból talán szerencsésebb is, hogy Haubernek nem volt ideje és energiája egy nagy, igazi barokk térképtörténetet írni, mivel így a mű szerkezete sokkal világosabban áttekinthető. Ebből következik a másik fontos eltérés: Gottschling és Gregorii munkáitól eltérően ugyanis

Hauber valódi térképtörténetet kívánt írni, ráadásul egy elődeiét messze módszertanilag túlhaladó, rendszerezett mű formájában.

Hauber vázlatában öt fő részre (*Theil*) tagolta művét, amelyeken belül további szakaszokat (*Abtheilung*) majd fejezeteket (*Capitel*) tartalmi vázlatát adta. Az egyes részek igen eltérő hosszúságúak, pl. a harmadik, vízrajzi térképeket tárgyaló rész három szakaszban is csupán 5 oldal. Ezzel szemben az első rész, a tulajdonképpeni történeti áttekintés öt szakaszban és 56 oldalas. Szempontunkból természetesen ennek a résznek az áttekintése szempontunkból a legfontosabb, mivel ez a tulajdonképpeni történeti tárgyalás. Amint fentebb említettem, Hauber könyve csupán vázlat, azonban az egyes részekhez a szerző rendszeresen, és olykor meglehetősen bőséges terjedelmű lábjegyzeteket fűzött. Ezekből az olvasó jól láthatta, hogy Hauber ismeretei milyen mélységűek és terjedelműek. A kötet első részében, az első fejezet azokat a szerzőket sorolja fel, akik előtte a térképek történetével foglalkoztak. A sort a portugál Királyi Akadémia értesítőjében 1722-ben megjelent, francia nyelvű értekezéssel nyitja, megemlítve, hogy a szerző Noé idejétől kezdi a földrajz tárgyalását. Ezután azonban német kollégáit sorolja: előbb Melissantes-Gregorii széleskörű tárgyalását, majd megemlíti Gottschling korábbi, bár rövid és „*részben pontos*” munkáját. Már ennyiből is világos, hogy Hauber eltérően vélekedett a két szerző teljesítményéről.

4. ábra Hauber térképtörténeti vázlatának címlapja (1724)

Miután az első szakaszban a térképekre vonatkozó forrásokat felsorolja, a második szakaszban a térképekről szóló legrégebbi, ókori tudósításokat foglalja össze. A középkor kimarad, mert harmadik szakasz a térképészet újabb időszakát, azaz a nagyjából 200 évvel korábbi időszaktól, mutatja be mind általánosan, mind pedig országonként a legfontosabb térképészeket. A neves portugál, spanyol, francia, itáliai szerzők után az ötödik fejezetben sorolja a német reneszánsz nagyjait (Celtus, Peutinger, Rhenanus, Welsler), nem feledkezve el Münster kozmográfiájának jelentőségéről. Természetesen megemlíti, hogy Münster a híres tübingeni Stöffler tanítványa volt, és egy hosszas lábjegyzetben igazítja helyre a vele kapcsolatosan megjelent hibás adatokat („r” lábjegyzet a 18-21. oldalak alján). A német szerzők felsorolásában eljut a 18. század elején Homann, Wolff, Weigel térképeihez. A térképek földrajzi oktatásának korabeli jelentőségét mutatja, hogy áttekintését Faber, Köhler, Hübner és Cellarius iskolai térképgyűjteményeivel zárja. Ezután az egyes német területek térképeinek készítőit sorolja, azaz a regionális térképkészítőket is megemlíti, mint Meirer vagy Apianus.

A hetedik fejezetben a németalföldi szerzők kapcsán említi Ortelius és Mercator nevét, lábjegyzetben megemlítve, hogy álláspontja ellentétes Gregorii és Gottschling, valamint mások véleményével. Hauber szerint: „*itt nem arról van szó, hol fogant, hanem hogy hol nevelkedett, élt és – mindenekelőtt – hol írta a kérdéses műveket.*” Mercator, mivel életének nagyobb részét Duisburgban töltötte, itt alkotta vagy fejezte be földrajzi műveit németnek tekinthető (30. o.) Az angol és skandináv szerzők után a 10. fejezetben a lengyel, porosz és magyar szerzőkről „keves a mondanivaló”. „Magyarország kevés vagy egyetlen térképek sem szerkesztett, ám a török háborúk miatt a német mérnökök mind több térképet készítenek róla.” (38. o.) A következő fejezetekben Európától távolodva az orosz és török térképek után a misszionáriusok, majd az ázsiai területek következnek Kínával és Japánnal bezárólag. A szakasz végén még az az érdekes megjegyzés olvasható, hogy ennek az utolsó kétszáz évnek az áttekintéséhez egy kronológiai táblát csatol majd, hogy áttekinthető legyen a történet (42. o.). A negyedik szakasz a térképek jellemzőit, fajtáit, használatukat, az ötödik pedig a térképkatalógusokat tárgyalja, utóbbit szintén országonkénti csoportosításban.

A könyv második része a térképeket a korabeli csoportosításban, azaz általános és regionális térképek felsorolásán keresztül mutatja be. Az első csoportba a glóbuszok és világtérképek, a másodikban az egyes országok térképei tartoznak, így nem véletlen, hogy ez a könyv vázlatának legterjedelmesebb része (3-105. fejezetek). A hidrográfiai térképekről szóló, talán utólag betoldott néhány oldal után a negyedik rész a régi és középkori, valamint a biblikus és egyházi földrajz térképeit (*Geographia Sacra, Geographia Ecclesiastica*) egy jóval terjedelmesebb rész mutatja be (38 oldal). Ez a rész azonban nem térképtörténeti, hanem történelmi földrajzi szempontú áttekintés. Az ötödik rész az egyéb földrajzi ábrázolások tárgyalása, amelyben az úttérképek mellett helyet kapnak a hadi-térképek, de a térképes játékok és morális térkép-allegóriák, majd a csillagtérképek zárják a vegyes fejezetet, mivel ezek nem a földet ábrázolják. Hauber gondolatai a térképezés szélesebb értelmezése felé mutattak, amely bizonyos szempontból a tematikus térképészet korai elméleti tárgyalása – másfelől azonban a különböző térképezési módok egymás melletti létezésének kortárs bizonyítéka (TÖRÖK, 2006, TÖRÖK, 2020).

Hauber könyvéhez egy függelék csatolt, amely Morvaország térképtörténetének alapos ismertetése (174–188. o.), néhány érdekes, magyar vonatkozású adalékkal. Ennél jóval terjedelmesebb a dél-német Svábföld térképtörténete, amely 180 oldalon, külön kötetben jelent meg az általános mű vázlatával egyidőben és olykor azzal egybekötve. A kötet végén még részletes név- és tárgymutató is található, ahol a dőlt betűtípus különbözteti meg a személyneveket.

Térképtörténészek vitája - az utókor ítélete

Hauber könyv-vázlata, ha általánosan jó fogadtatásra is talált, nem aratott sikert Gottschlingnél. A néhány kritikai megjegyzés elegendő volt ahhoz, hogy Hauber magára haragítsa idősebb kollégáját, aki nem hagyta szó nélkül az őt érte, szerinte igaztalan támadást. 1729-ben jelent meg a neubrandenburgi rektor első válasza, amelyben mindenekelőtt azt sérelmezi, hogy Hauber az ő korábbi művét csak Gregorii később kiadott könyve után említi. Hauber ráadásul még azt írja a „*munkácskáról*”, hogy szerzője, nem sok térképet látott. Gottschling válaszában még hangsúlyozza, hogy ő úttörőként egy kísérletet tett a térképtörténet mű írására, ám ahogy előszavában hangsúlyozta, nem törekedett teljességre. Szerinte Hauber nem olvasta az előszót, ezért nem értette meg könyvének célját. Utal még arra is, hogy az ő könyve 1711-ben jelent meg, s azóta maga is sokat tanult a tárgyból, ahogyan az 1724-ben megjelent könyv szerzője is tanult az ő művéből. A Mercator-kérdéssel kapcsolatosan megállapítja, hogy a nagy térképész Flandriában született, tehát jogilag hollandnak tekinthető. Végül a pamflet utolsó részében maró gúnnyal válaszol arra, miért nem írt neubrandenburgi Mecklenburg térképeiről, mondván, hogy azt egyrészt mások megtették, másrészt pedig ő az alt-brandenburgi Neustadt gimnáziumának rektora. Hauber a következő évben megjelenő földrajzi munkájában (HAUBER, 1730), udvariasan, de véleményét fenntartva nemcsak válaszolt, hanem Gottschling bírálatát is közölte. A kitűnő porosz szerző azonban nem nyugodott bele, mert a következő évben (1731) erre is ellenvéleménnyel válaszolt. Nem követhetjük itt ezt az érdekekes diskurzust, csak röviden utalunk rá, hogy a vitát végül az utókor véleménye döntötte el.

A 18. század végén jelent meg Krünitz nagy német enciklopédiája, amelynek hatvanadik, 1793-ban megjelent kötetében szerepelt a térkép (*Land-Karte, Land-Charte*) címszó (KRÜNITZ, 1793). A több mint kétszáz oldalas szócikkben 35 oldalas a térképtörténeti rész és az ismeretlen szerző természetesen említi a térképekről korábban megjelent könyveket. Időrendben, így Gottschling munkája Gregorii előtt szerepel azzal, hogy „ő nem csupán túl rövid, de pontatlan is. Figyelemreméltó példája ennek, hogy Gottschling egy angol térkép ajánlását féreértve (*This Map is humbly dedicated...*) a térkép szerzőjének a derék „*Is Humble*” urat tartotta – ahogyan az őt követő Gregorii is... A következő mondatban az szerepel, hogy mivel ezek a művek nem voltak eléggé átfogóak, Hauber térképtörténeti művével, valamint az azt követő földrajz állapotáról írt értekezésével nagy szolgálatot tett a *tudománynak* (89. o.) Ennél finomabban nehéz lett volna kifejezni az értékítéletet, amely az utókor véleményét máig tükrözi. Még akkor is, ha a sorok írója valószínűleg nem más volt, mint Hauber földrajzos tanítványa, Anton Friedrich Büsching...

Az enciklopédia szócikke már a felvilágosodás térképészetének állapotait tükrözi, amit mi sem bizonyít jobban, mint az, hogy a földrajzi térképek mellett részletesen ír a földmérésről, topográfiai felmérésekről és térképekről is. A katonai célú *Cabinet-Karten* említése arról tanúskodik, hogy a térképészet gyakorlatában még jól érzékelhetőek a *különböző típusú* térképezések közötti eltérések. Azonban a térképek általános matematikai alapozására, a geometriai pontosságra vonatkozó normatív állítások már az *elméleti egységességre* való törekvést fejezik ki. Ezeknek a folyamatoknak az eredményeként jelenik meg a 19. század elején az egységesnek vélt kartográfia fogalma (EDNEY 2019).

Kitekintés: térképtörténetek a kartográfia-történetben

A térképészet fejlődését és a tudományos térképészet kialakulását a 19. század végén bemutatató térképtörténeti áttekintések közül Wilhelm Wolkenhauer „útmutatóját” emeljük ki. Az 1895-ben második, bővített kiadásban megjelent térképtörténet táblázatos formában jelent meg, tehát valahogyan úgy, ahogyan Hauber 1724-ben ezt tervezte. Wolkenhauer 81 oldalon, kronológiai sorrendben sorolja fel a legfontosabb térképészeti alkotásokat a legrégebbi időktől a „modern”, 1850 utáni térképészetig (WOLKENHAUER, 1895). Az „átmeneti korszak” tárgyalásánál nála egyaránt szerepelnek Gottschling, Gregorii és Hauber *térképtörténeti* kísérletei, amelyeket az éppen ebben az időszakban megalakuló, konstitúciós fázisban lévő *kartográfia* tudományágának művelői immár saját történetükként szemlélnék.

Ennek a történeti tradíciónak az elméleti hatását mutatja azután az önálló térkép-tudomány megalakulását jelző mérföldkö (PÁPAY 2018), Max Eckert 1921-ben megjelent Térképtudománya (*Kartenwissenschaft*) is. Az első kötetben a szerző kiemeli a történeti módszer jelentőségét a térképek tudományos vizsgálatában és felhívja a figyelmet ennek jelentőségére a térképtudomány és a rokon tudományok, így a földrajz és történelem összefüggéseinek kapcsán (ECKERT 1921, 25.o.). Homann kapcsán arról ír, hogy ő azért tekinthető „modern értelemben az első kartográfusnak”, mert olyan tudósokkal dolgozott többek között, mint Gottschling, Gregorii és Hauber. A lábjegyzetben ezen a helyen Eckert éppen a Krünitz-enciklopédia Büsching-féle szócikkére hivatkozik, bizonyítva ezzel nemcsak a korai térképtörténeti művek hosszan tartó elméleti hatását, de a térképtörténet jelentőségét is Eckert éppen száz éve megjelent művében – és önállósódó térkép-tudományában.

Irodalomjegyzék

- ECKERT, M. 1921/1925. *Die Kartenwissenschaft. Forschungen und Grundlagen zu einer Kartographie als Wissenschaft*, 1-2. köt, Berlin/Leipzig: de Gruyter.
- EDNEY, M.H., 2019. *Cartography, The ideal and its history*. Chicago: Univ. of Chicago Press.
- GOTTSCHLING, K., 1711. *Versuch einer Historie der Land-Charten*. Halle: Rengerisch.
- GREGORII, J. G., 1713. *Curieuse Gedancken von den vornehmsten und accuratesten Alt- und Neuen Land-Charten nach ihrem ersten Ursprunge, Erfindung, Auctoribus und Sculptoribus, Gebrauch und Nutzen entworffen, auch Denen Liebhabern der Zeitungen zum Vergnügen, aus der Geographie, Historie, Chronologie, Politica und Jure Publico erläutert Und nebst kurtzen Lebens-Beschreibungen der berühmtesten Geographorum*. Frankfurt-Leipzig: Riestcher.
- HARLEY, J.B., 1987. *The map and the development of the history of cartography. In Cartography in Prehistoric, Ancient, and Medieval Europe and the Mediterranean*. The History of Cartography, Volume One, pp. 1-42.
- HAUBER, E. D. 1724. *Versuch einer umständlichen Historie der Land-Charten, Sowohl von denen Land-Charten insgemein ... Als auch von denen Land-Charten eines jeden Landes insonderheit ... Und nebst einer Historischen Nachricht Von denen Land-Charten deß Schwäbischen Craißes, deß Hertzogthums Würtemberg, wie auch andern in Schwaben gelegenen Herrschafften*. Ulm: Bartholomäi.
- HAUBER, E.D., 1727. *Nützlicher Discours, Von dem gegenwärtigen Zustand der Geographie Besonders in Teutschland, Nebst Einem Vorschlag zu noch fernerer Verbesserung derselben*. Ulm: Bartholomäi.

- HAUBER, E. D. 1730. *Gedancken und Vorschläge, wie die von unterschiedenen Authoren unternommene Historie der Geographie... mit M. Caspar Gottschlings Antwort auf die Einwendungen, welche ihm Eberhard David Hauber wieder seinen Versuch von einer Historie derer Land-Charten und Res Praeceptorum Neo-Brandenburgensium bisher gemacht hat.* Wolfenbüttel: Meissner.
- KLINGHAMMER, I. – PÁPAY, GY. – TÖRÖK, ZS., 1995. *Kartográfia-történet.* Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- KRÜNITZ, J. D., 1793. *Oeconomische-Technische Enzyklopedie, oder allgemeines System der Staats- Stadt- Haus und Land-Wirtschaft ...* 60. köt. Berlin: Pauli.
- PÁPAY, GY. 2018. Max Eckert and the foundations of modern cartographic praxis. KENT, A. - VUJAKOVIC, P. (szer.) *The Routledge Handbook of Mapping and Cartography.* London: Routledge. pp. 9–29.
- SCHARFE, W., 1997. Approaches to the history of cartography in German-speaking countries. In *La Cartografia dels Països de parla Alemanyà.* Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya, pp. 19–66.
- TÖRÖK, Zs., 2006. Luigi Ferdinando Marsigli (1658–1730) and Early Thematic Mapping in the History of Cartography. *Studia Cartologica* 13, pp. 403–413.
- TÖRÖK, Z. G., 2020. Thematic Mapping in the Enlightenment. In EDNEY, M. – PEDLEY, M. (szerk.) *Cartography in the European Enlightenment.* The History of Cartography, Volume Four, Chicago: University of Chicago Press, pp. 1356–1365.
- WOLKENHAUER, W., 1895. *Leitfaden zur Geschichte der Kartographie in Tabellarischer Darstellung.* Breslau: Ferdinand Hirt.